

Rizika a potenciál přímé demokracie

František Kučera

4. června 2009

Obsah

Úvod	3
1 Současný stav a právní úprava v ČR	3
2 SWOT analýza přímé demokracie v ČR	5
2.1 Silné stránky	5
2.2 Slabé stránky	5
2.3 Příležitosti	5
2.4 Hrozby	6
3 Příklady referend	7
3.1 Chile	7
3.2 Švýcarsko	7
3.3 Vstup ČR do EU	8
4 Průzkum - anketa	8
5 Snadnost hlasování a kvalita rozhodování	11
Závěr	12
Prameny	13
Literatura	13

Úvod

Přímou demokracii známe z antických městských států, zejména z Athén. Svobodní občané zde přímo rozhodovali na shromážděních. V současné době se uplatňuje především nepřímá demokracie, kde za občany rozhodují jejich volení zástupci. Přímá demokracie se dnes vyskytuje pouze jako doplněk nepřímé v podobě referend případně možnosti odvolání poslance občany nebo lidového veta zákona. Nejrozšířenější je tento způsob vládnutí ve Švýcarsku. Cílem této práce je identifikovat příležitosti a hrozby přímé demokracie a její potenciál pro českou společnost. A odpovědět na otázku, zda je její využití v ČR žádoucí. Konkrétně se jedná o to, zda přijmout zákon o obecném referendu a následně ho využívat k demokratickému rozhodování.

1 Současný stav a právní úprava v ČR

V České republice se o přímé demokracii zmiňuje Ústava[7], ale příslušný prováděcí zákon chybí.[6] Ústava ČR:

Ústavní zákon může stanovit, kdy lid vykonává státní moc přímo.

V ústavě je také několikrát zmíněno referendum „o přistoupení České republiky k Evropské unii“, což je značně nesystémové řešení – jednorázový problém, zatímco ústava by měla být nadčasovým dokumentem. Je možné pořádat pouze místní referenda na základě *Zákona o místním referendu a o změně některých zákonů 22/2004 Sb.*

Pohled současných parlamentních stran:

ODS – V této straně jsou referenda záležitostí pouze některých osob¹, ve stranickém programu[17] však jejich podpora chybí. Od představitelů strany zaznívají i hlasy proti referendu². Tyto postoje k referendům jsou ovlivněny spíše očekávaným výsledkem hlasování, než obecným názorem na přímou demokracii jako takovou.

ČSSD – Strana ve svém střednědobém programu[18] slibuje prosazování zákona o celostátním referendu a všelidových hlasování. Sociální demokraté prosazovali např. referendum o vojenské základně USA, ale zároveň odmítali referendum o Lisabonské smlouvě[11] s tím, že základny nebyly otázkou ve volbách, kdežto Lisabonská smlouva je prý „v souladu s naší Přístupovou smlouvou k EU“. Zde došlo k posunu od dob jednání o „Evropské ústavě“ – viz slova Jiřího Paroubka[13]:

Prvky přímé demokracie v případě závažných zahraničně politických rozhodnutí sociální demokracie dlouhodobě prosazuje od obnovení

¹např. Jan Zahradil[8] či Hynek Fajmon[9]

²viz např. Ondřej Kapusta[10]

své činnosti po sametové revoluci. Proto prosazovala a prosazuje referendum k Ústavní smlouvě pro Evropu. . .

ČSSD má obecně k přímé demokracii kladnější vztah, ovšem i tato strana se pravděpodobně nechává ovlivnit očekávaným výsledkem hlasování a podle toho referenda v konkrétních otázkách prosazuje nebo ne.

KDU-ČSL – Strana podporuje jen přímou volbu presidenta (tzn. nepřímá demokracie). Referenda pouze doporučují, a to jen v případě rozšiřování EU o další státy.[19]

SZ – Zelení dlouhodobě prosazují prvky přímé demokracie i přímou volbu presidenta. Usilují i snížení požadavku na minimální účast[20]:

Prosazujeme přímou volbu starostů, hejtmanů a prezidenta. Zrušíme podmínku minimální účasti 50 % občanů při konání referend, která je diskriminující.

Dokonce jsou pro snížení věkové hranice pro aktivní volební právo na 16 let.

KSČM – Komunistická strana důrazně vystupuje proti vojenským základnám USA v ČR a požaduje na toto téma celostátní referendum.[14] Rovněž ve svém programu[21] mají požadavek zavedení institutu obecného referenda.

Přestože tři z pěti parlamentních stran ve svém programu prosazení obecného referenda mají a jen dvě strany mají k referendům neutrální nebo mírně negativní vztah – obecný zákon o referendu v České republice stále chybí.

Mezi neparlamentními stranami má nepřímá demokracie velkou podporu u strany „Věci veřejné“ (přímá demokracie tvoří jádro jejich programu). Prosazováním přímé demokracie se zabývá i mnoho dalších stran:

Strana svobodných občanů je pro referendum v otázce přijetí eura[15].

Libertas jsou pro referendum o Lisabonské smlouvě[16]. Vlastimil Tlustý:

já naprosto souhlasím s názorem, že k přijetí Lisabonské smlouvy v České republice by mělo být referendum.

Národní strana podporuje přímou demokracii obecně[22]:

Národní strana prosazuje systém přímé demokracie, tzn. využívání principu referenda ve všech důležitých otázkách zahraničně-politických, vnitřních a ústavních, které se mohou přímo dotknout života občanů.

V teoretické rovině se většina stran na přímé demokracii shodne, uvedení do praxe však zatím vázne.

2 SWOT analýza přímé demokracie v ČR

Pokusme se aplikovat metodu SWOT³ analýzy na možnost prosazení prvků přímé demokracie v naší zemi. Jedná se o SWOT analýzu prosazení zákona o obecném referendu v České republice. Proto se silné a slabé stránky se týkají ČR a příležitosti a hrozby souvisejí s přímou demokracií.

2.1 Silné stránky

Demokratická a liberální tradice z dob První republiky, ale i dřívější (Karel Havlíček Borovský, František Palacký, Tomáš Garrigue Masaryk. . .)

Poměrně vysoká vzdělanost obyvatelstva s rostoucím trendem.⁴

2.2 Slabé stránky

Prakticky nulové zkušenosti s referendy – V České republice se konalo zatím jen jedno celostátní referendum: o vstupu do EU, viz kapitola 3.3.

Počáteční skepticismus a pasivní postoj k politice. Poměrně častý je např. názor typu „proč by zemědělec na venkově měl rozhodovat o přijetí eura, když tomu vůbec nerozumí“.

2.3 Příležitosti

Větší zapojení občanů do politiky, které povede k politické kultivaci národa. Aktivnější postoj voličů, obyvatelé si nemohou stěžovat na rozhodnutí, která si sami odhlasovali → *více přemýšlení a méně nadávání u piva*. Přímá demokracie by mohla pomoci odbourat dnešní „znehucení“ části obyvatelstva z parlamentní demokracie.

Zodpovědnost za vlastní rozhodnutí a zpětná vazba (**poučení**). Každým hlasováním se národ učí a uvědomuje si, že svoboda (možnost rozhodovat) jde ruku v ruce s odpovědností. I špatná zkušenost je z dlouhodobého hlediska přínosem.

Racionalizace volební kampaně před parlamentními volbami. O některých méně významných, ale o to emocionálnějších otázkách, by se rozhodovalo přímo v referendu a nezatěžovaly by se těmito tématy volební kampaně. V referendech by se rozhodovalo o tom, jaká politika se bude dělat, zatímco ve volbách více o tom, kdo ji bude dělat. Většinou se uvádí, že předmětem referenda by měly být zvlášť významné otázky (jelikož uspořádání referenda je nákladné), ale někdy může být vhodné pořádat referendum i o méně významných tématech – např. krajské volby v roce 2008 byly značně

³Z anglického: Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats

⁴viz ČSÚ [5]

ovlivněny problémem poplatků ve zdravotnictví – přestože poplatky nejsou až tak zásadní otázkou (zdravotnictví nezachrání, občany nezruinují) do výsledků voleb zasáhly výrazně. Pokud by se otázka „poplatků“ vyřešila v referendu, mohla volební kampaň a volby probíhat klidněji a mohl v nich zůstat prostor pro významnější, ale méně *populistická* témata.

Částečné vytěsnění lobby. Přestože máme poměrný volební systém, dominují zde dvě politické strany. V důsledku toho se o mnoha *okrajových* tématech nerozhoduje ve volbách a tyto zájmy jsou později prosazovány formou lobování. Pomocí *více poměrného* volebního systému nebo využitím referend by se mohlo prosazování těchto zájmů více formalizovat a zprůhlednit. Rozhodování o těchto tématech by byla veřejnosti viditelnější a probíhala by podle jasných pravidel (volební řád, zákon o referendu). Pomocí lobování je např. možné prosadit úzké zájmy nahrávacích společností a omezit svobody lidí i samotnou demokracii, jako se tomu stalo ve Francii v případě „Loi Hadopi“^[23].

Častější hlasování než parlamentní volby – referenda přinášejí možnost vyjádřit se k aktuálním otázkám, které v době konání posledních parlamentních voleb nemusely vůbec existovat nebo na ně nebyl kladen důraz. Příklad: Americká vojevodská základna na území ČR, o které se v předvolební kampani v roce 2006 nediskutovalo. Srovnání z časového hlediska: nejpružnější je tržní rozhodování⁵. Referendum je možné uspořádat ad-hoc a občané mohou projevit svoji vůli k danému tématu např. během jednoho měsíce. V případě nepřímé demokracie má vůle občanů „zpoždění“ až čtyři roky.

Menší personifikace politické diskuse. Zatímco při hlasování o svých zástupcích v nepřímé demokracii se občané často nechávají strhnout osobními sympatiemi a antipatiemi, hlasování v referendu je nutí k přemýšlení o dané otázce. Pokud chtějí svůj názor obhájit např. při diskusi se svými známými, nemohou se odkazovat na osobní aféry politiků (např. Čunek) nebo jejich hrubé chování (např. Paroubek, Topolánek), ale musí hledat věcné argumenty k danému tématu.

2.4 Hrozby

Manipulace: možnost podlehnout populistickým politikům nebo sdělovacím prostředkům.

Propaganda: zneužívání postavení vládní strany (z daní placené kapmaně). Viz např. kampaň před referendem o vstupu ČR do EU – kapitola 3.3. V případě konání referenda se vlády často ujmou pořádání tzv. „vysvětlovací kampaně“ jelikož *je potřeba seznámit nevzdělané občany s daným tématem*, aby se mohli *správně* rozhodnout. Může tak docházet k situacím, kdy se občané nechají za vlastní peníze (daně) manipulovat a ještě se vytváří iluze, že jsou to oni, kdo rozhoduje.

⁵občané rozhodují okamžitě a přímo tím, jaké zboží kupují – např. mohou bojkotovat zboží ze země porušující lidská práva – ve srovnání s referendem nebo uvalením embarga má tento krok okamžitou účinnost.

Řešením je buď rozdělit peníze na kampaň rovným dílem⁶ pro jednotlivé názorové skupiny (nejčastěji ano vs. ne), nebo nepořádat vůbec žádnou vládní kampaň a nechat informování občanů na politických stranách a občanských sdruženích (které mají vlastní finanční prostředky a organizační struktury, aby toho byly schopné).

Zneužitelnost aktuálních událostí: např. výsledky referenda o trestu smrti může ovlivnit těžký zločin nebo naopak odsouzení nevinného. Také hrozba terorismu nebo pedofilie⁷ může vést k tomu, že občané budou ochotnější si odhlasovat omezení svobod nebo soukromí. Tyto události vychylují výsledky referenda oproti normálnímu stavu tak, že je žádoucí referendum odložit do doby, kdy odezní prvotní reakce veřejnosti na událost.

Nákladnost pořádání referend: nákladem není jen cena za organizaci hlasování, ale především čas občanů potřebný k odpovědnému rozhodnutí – nelze se rozhodovat bez informací, občan je musí nejdříve získat, porozumět danému tématu. Ztráta času spojená s tím, že občan musí přijít k hlasovací urně je zanedbatelná ve srovnání s časem, který by měl věnovat studiu tématu referenda.

3 Příklady referend

3.1 Chile

V roce 1978 se v Chile konalo referendum o tom, zda má pokračovat vláda generála Pinocheta. Tehdy se 75% voličů vyslovilo pro jeho setrvání u moci. V dalším referendu v roce 1988 měl Augusto Pinochet podporu už jen 45% voličů, což vedlo k vícekandidátským presidentským volbám, ve kterých ho porazil Patricio Aylwin.

Referenda o setrvání u moci jsou v moderních demokraciích dost netypická a většinou by ani neměla smysl, protože by se stejně nakonec konaly volby. Uvažovat by se o tomto prostředku ale dalo v komunální politice – např. každoroční možnost odvolat zastupitelstvo obce. Na této úrovni se výsledky práce politiků totiž dostavují rychleji a jsou viditelnější.

3.2 Švýcarsko

Referenda se ve Švýcarsku pořádají pravidelně několikrát ročně. Výsledky referend jsou dostupné na adrese:

<http://www.swissvotes.ch/votes/?listmod=list>

Zatím poslední referendum se tu konalo 17. května 2009 a občané v něm hlasovali o biometrických pasech a budoucnosti s alternativní medicínou (*Zukunft mit Komplementärmedizin*)

⁶což je poměrně problematické, protože nejde zajistit, aby si někdo vzal peníze např. na kampaň „pro“ a nakonec ji dělal neutrální nebo „proti“, případně udělal kampaň tak mizernou, že by „své“ straně spíše uškodil

⁷případně jakýkoli jiný „strašák“

3.3 Vstup ČR do EU

Referendum o přistoupení České republiky k Evropské unii se konalo 13. a 14. června 2003. Účast činila 55,21 % oprávněných voličů a pro vstup hlasovalo 77,33% z nich. Viz [4]

Konání referenda si vyžádalo jednoúčelovou změnu ústavy – na základě tohoto ústavního zákona se už žádné jiné referendum konat nemůže.

Neméně zajímavá byla kampaň předcházející samotnému referendu, zejména ta vládní. Vyznačovala se přinejmenším na české poměry mimořádnou mírou intenzity přesvědčování voličů o výhodnosti vstupu do EU, zapojením celého souboru různorodých komunikačních kanálů, snahou o zacílení jednotlivých socioekonomických skupin a také celkovým objemem prostředků, které na ni vláda vyčlenila.

Na kampaň bylo uvolněno 200 milionů Kč ze státních prostředků. Kampaň nebyla pouze informační, ale otevřeně přesvědčovací – pro vstup (viz tehdejší Cíle komunikační strategie). Vše bylo pečlivě připraveno na základě sociologických průzkumů – hlavně výzkum „Segmenty hlavní cílové skupiny podle postojů ke vstupu do EU“

Potenciální voliči v něm byli rozděleni na základě jejich vztahu k EU, jejich sociodemografických charakteristik a komunikačních nástrojů, jež mají být použity k jejich ovlivnění.

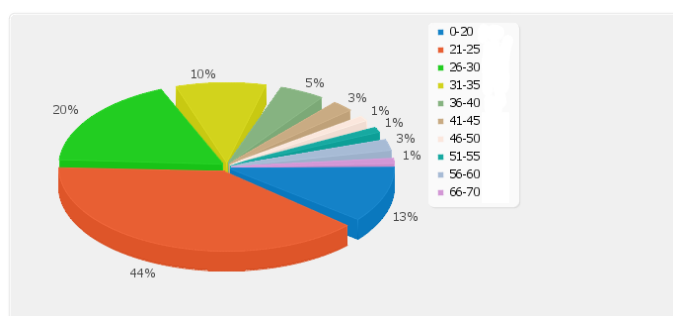
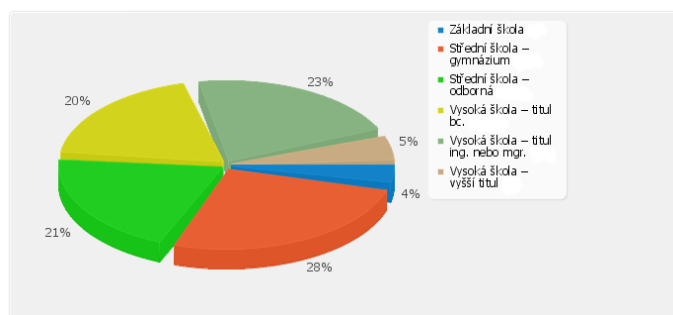
Použitým komunikačním prostředkům dominovala televize (v reklamních časech i spoluprací při tvorbě pořadů), dále pak rádio, tisk a internet.

Oproti tomu kampaň odpůrců vstupu nebyla téměř vidět, jelikož disponovali minimem finančních prostředků. Přestože vláda na kampaň vyčlenila 200 milionů Kč, odpůrci z této částky nic nedostali.⁸ Jejich kampaň probíhala převážně na internetu a částečně formou vystoupeních v televizi či rozhlasu.

4 Průzkum - anketa

Součástí této práce je i malý průzkum veřejného mínění. Průzkum probíhal od 5.5.2009 formou dotazníku na internetu, takže výsledky nejde interpretovat jako názor celé veřejnosti. Většinu respondentů tvoří mladší a vzdělanější lidé. Odpovědělo 82% mužů, 18% žen. 59% z nich studuje a 69% pracuje. Získáno bylo 80 kompletních odpovědí během prvních několika dní.

⁸viz strana 165 [4]

Průzkum byl rozdělen na tři části: názor lidí na přímou demokracii, jak by hlasovali v jednotlivých otázkách a demografické údaje.

Jako **výhody** přímé demokracie lidé nejčastěji uváděli: zodpovědné chování, častější účast lidu, než jednou za čtyři roky, zvýšení zájmu občanů o politiku, větší šance na prosazení zájmů lidí, odstranění nevyzpytatelných mezičlánků a korupce, větší transparentnost rozhodovacího procesu, a jasný mandát ke konkrétní otázce – „lidé si nemohou stěžovat na něco, co si sami odhlasovali“.

A jako její **nevýhody**: manipulovatelnost mas sdělovacími prostředky a populistickými politiky, neznalost, nevzdělanost v daných otázkách, nákladnost uspořádání referenda, pomalé rozhodování (než se vypíše). Několikrát se objevil i názor, že přímá demokracie nemá nevýhody.

Lidé hodnotili, která témata by měla či neměla být předmětem referend. Na škále od jedné do pěti rozhodovali, která témata by se měla řešit pomocí referend (1) a která zastupitelskou demokracií (5). Prostřední možnost (3) byla vypuštěna a součtem četností u krajních hodnot byla vypočtena procentuální podpora:

- Členství v ekonomických organizacích: **42,5%** vs. 36,25%
- Členství ve vojenských organizacích: 43,75% vs. **47,50%**
- Obecná zahraničně-politická orientace: 35% vs. **46,25%**
- Výroba elektrické energie, jádro: 22,5% vs. **53,75%**
- Míra přerozdělování: 22,5% vs. **58,75%**

- Zavedení trestu smrti: **56,25%** vs. 31,25%
- Zákaz kouření v restauracích: **63,75%** vs. 25%

První číslo představuje procento lidí, kteří by o daném tématu nechali rozhodovat občany a druhé číslo, procento těch, kteří by dané rozhodnutí nechali na zastupitelích.

U prvních témat jsou výsledky poměrně vyrovnané. Vyhraněnější názor byl na jadernou energii a míru přerozdělování – o těch by měli rozhodovat volení zástupci – a naopak o trestu smrti a zákazu kouření by měli rozhodnout občané v referendu. O důvodech a případných zdrojích zkreslení je možné spekulovat:

- Záleží, zda převažuje nedůvěra v poslance nebo nedůvěra v občany, *nevzdělané masy*.
- Očekávaný výsledek – neochota připustit referendum, které by dopadlo jinak než si přejí. Nebo naopak referendum jako prosazení vlastního názoru proti názoru volených zástupců. Analogický přístup je možné pozorovat i u politiků, kteří si přejí či nepřejí pořádání referenda podle toho, jestli by dopadlo podle jejich představ.
- Stereotypy – tabuizovaná témata (obrana státu, nedostatečná odbornost občanů...).

5 Snadnost hlasování a kvalita rozhodování

Vyšší volební účast se bere často jako něco samozřejmě pozitivního. Naopak nízká volební účast se považuje za selhání politiky a důsledek znechucení občanů. Je ale vysoká volební účast skutečně žádoucí? Přispěje větší počet hlasujících ke *kvalitnějším* rozhodnutím? Pokusme se na věc podívat obecně a nezaujatě – opomeňme subjektivní pohled jedné strany, které může v daný okamžik vysoká (či naopak nízká) volební účast pomoci (nebo naopak uškodit).

Na jedné straně se diskutuje o elektronickém hlasování, které by mělo přilákat k volbám více voličů, na straně druhé se objevují diskuse o tom, zda by nebylo dobré omezit všeobecné volební právo.⁹ Což by mělo vést k těm *správným*¹⁰ výsledkům voleb.

Řešení bychom mohli nalézt v reformě financování politických stran. Jejich hlavní příjmy dnes tvoří státní příspěvky – strany¹¹ dostávají sto korun za každý hlas, který ve volbách obdržely. Jelikož stát sám o sobě žádnou hodnotu neprodukuje, jsou politické strany financovány občany, které k tomu nutí stát (výběrem daní). Průhlednějšího systému bychom mohli dosáhnout tak, že by strany byly financovány stále občany, ale bez zprostředkování státem.¹² Toto opatření by možná vedlo k nižší volební účasti, ovšem na druhou stranu by nikoho nediskriminovalo¹³. Vedlo by ale k tomu, že by občané více přemýšleli, komu dají svůj hlas a přistupovali k tomuto rozhodnutí zodpovědněji.¹⁴

⁹a privilegovat např. bohaté nebo vysokoškolsky vzdělané občany

¹⁰Tyto diskuse obvykle iniciují příznivci stran, kterým by takové opatření prospělo.

¹¹které získaly alespoň 1,5% hlasů

¹²občané by měli nižší daně, ale za hlasování ve volbách by platili – příspěvek straně

¹³sto korun si dokáže našetřit i bezdomovec

¹⁴při tom by je to vyšlo stejně draho, protože příspěvek stranám by byl stejný

Závěr

Problém referend je do jisté míry cyklický – nemáme s nimi zkušenost, proto panuje nedůvěra ohledně toho, jak by první referenda dopadla a v důsledku toho využití tohoto rozhodovacího mechanismu odkládáme. **Po zvážení hrozeb a příležitostí hodnotím zavedení prvků přímé demokracie do ČR kladně**, konkrétně přijetí zákona o obecném referendu. K tomu je jednak potřeba nastolit **obecnou** diskusi na toto téma, nezatíženou očekáváním výsledků nejbližšího referenda. Vůle napříč politickým spektrem tu je. A jednak je potřeba se poučit z našeho prvního celostátního referenda a neopakovat stejné chyby – vyhnout se manipulativním **vládním kampaním** a nechat informování občanů plně v kompetenci občanské společnosti a jednotlivých politických stran. Potenciál prvků přímé demokracie je veliký, jen je potřeba udělat ten první krok k rozvoji **svobodné a zodpovědné společnosti**.

Prameny

- [1] Průzkum veřejného mínění – anketa:
<http://pruzkum.frantovo.cz/index.php?sid=37723>

Literatura

- [2] Bleicken, Jochen. *Athénská demokracie*. 1.vyd. Praha: OIKOYMENH, 2002
- [3] Marek, L. *Přímá demokracie pro Českou republiku / Hnutí za přímou demokracii*. Praha: 2004
- [4] Fiala, P., Pitrová, M.
Evropská referenda. Centrum pro studium demokracie a kultury: 2005
- [5] Český statistický úřad:
Úroveň vzdělání obyvatelstva podle výsledků sčítání lidu
[citováno 7. 5. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/p/4113-03>
- [6] Občanská společnost: *Místní referendum*
[citováno 7. 5. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://obcan.ecn.cz/index.shtml?w=u&x=143690>
- [7] Ústava České republiky
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.hrad.cz/cs/ceska-republika/ustava-cr.shtml>
- [8] Jan Zahradil:
Referendum k euroústavě v ČR
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://zpravy.ods.cz/prispevek.php?ID=842>
- [9] Hynek Fajmon:
Jsem pro referendum o Lisabonu i o radaru
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://zpravy.ods.cz/prispevek.php?ID=8642>
- [10] Ondřej Kapusta:
Referendum o radaru by byl hazard aneb Profesor Keller se musí divit
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://zpravy.ods.cz/prispevek.php?ID=6578>
- [11] Alena Gajdůšková: *rozhovor (2008)*
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.cssd.cz/rozhovory/r19600.html?page=2>
- [12] Jiří Paroubek: *rozhovor (2008)*
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.cssd.cz/internetove-noviny/online-rozhovory-archiv/r17728.html>

- [13] Jiří Paroubek: *Tři skvělé roky (2007)*
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.cssd.cz/dokumenty/clanky/s11504/a11519.html>
- [14] KSČM: *proti základním USA v ČR*
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.kscm.cz/article.asp?item=41402&thema=3513>
- [15] Strana svobodných občanů:
Základní programové cíle
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.svobodni.cz/sekce.aspx?id=5>
- [16] Vlastimil Tlustý:
v Událostech, komentářích
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.voltelibertas.cz/kandidati-a-priznivci-v-mediich/vlastimil-tlusty-v-udalostech-komentarich-specialu-k-eurovolbam-18-kvetna-2009.html>
- [17] ODS: *Program strany – 2006*
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://archiv.ods.cz/volby/weby/2006/program.php>
- [18] ČSSD: *Střednědobý program*
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.cssd.cz/nas-program/strednedoby-program/jaka-je-nase-politika.html>
- [19] KDU-ČSL: *Program strany – 2006*
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.kdu.cz/default.asp?page=510&idr=10149&IDC1=15076>
- [20] Strana zelených: *Program strany – 2006*
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.zeleni.cz/247/86/file/>
- [21] KSČM: *Program strany – 2006*
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.kscm.cz/viewDocument.asp?document=4028>
- [22] Národní strana: *Program strany – 2006*
[citováno 4. 6. 2009]. Dostupné na WWW:
<http://www.narodni-strana.cz/program.php>
- [23] MALÝ, Ondřej.
Svoboda po francouzsku
[citováno 25. 5. 2009]. Dostupné na WWW:
http://www.lidovky.cz/svoboda-po-francouzsku-0vn-/ln_noviny.asp?c=A090515_000055_ln_noviny_sko&klic=231534&mes=090515_0